

Recente perspectieven op Nederlandse reisliteratuur

Rick Honings & Esther Op de Beek

Een gevolg van de coronapandemie die de wereld vanaf begin 2020 in haar greep hield, is dat onze eerder schijnbaar onbeperkte mobiliteit plotseling beperkt werd. Er konden ineens veel minder verre reizen gemaakt worden; veel mensen gingen in eigen land op vakantie en congressen en andere bijeenkomsten vonden alleen nog maar online plaats. Allerlei landen die voorheen populaire bestemmingen waren, kregen de 'kleurcode rood' en werden ineens veel minder toegankelijk. Het heeft ons allemaal doen inzien hoezeer het reizen over de wereld onderdeel was van ons leven en hoezeer het verbonden is met (het idee van) vrijheid, nieuwsgierigheid, ontspanning en alternatieve mogelijkheden om het leven vorm en betekenis te geven.

De behoefte en de noodzaak om te reizen hebben historische wortels. Zolang er mensen zijn geweest, zijn er reizen gemaakt, en dat heeft zijn weerslag gekregen in teksten, van aantekeningen in dagboeken, brieven en verslagen van wetenschappelijke expedities, tot journalistieke reportages en literaire reisverhalen. Een van de oudste verhalen met karakteristieken van reisliteratuur is Homerus' *Odyssee*. Van latere datum zijn de Bijbelverhalen zoals de uittocht van de Joden uit Egypte en de reis van Mozes en zijn volk naar het 'Belofde Land', of de reis van Maria en Jozef naar Bethlehem (Youngs, 2013, pp. 22-23). Daarin gaat het niet of slechts in beperkte mate om een reis die echt heeft plaatsgevonden. Dat geldt ook voor veel middeleeuwse reisteksten, zoals *De reis van Sint Brandaan* uit de twaalfde eeuw.

In de vroegmoderne tijd maakte het reizen, en daarmee ook het genre reisliteratuur, een belangrijke ontwikkeling door. De Italiaanse ontdekkingsreiziger Marco Polo reisde al in de dertiende eeuw naar Azië en bracht daar verslag over uit. Het waren echter vooral de tochten die Christoffel Columbus vanaf 1492 maakte, die het begin markeren van het tijdperk van de Europese ontdekkingsreizen. Niet langer vertrouwde men blindelings op klassieke of middeleeuwse bronnen, maar men wilde met eigen ogen zien hoe de wereld eruitzag. De Portugees Vasco da Gama was de eerste die in 1497 via Kaap de Goede Hoop naar India ging. Daardoor ontdekte hij een route die eeuwenlang gebruikt zou worden. Gedreven door nieuwsgierigheid

en de zucht om geld te verdienen zouden westerlingen er vanaf dat moment opuit trekken. Dit zorgde voor een golf aan reisteksten, die dankzij de nieuwe boekdrukkunst snel verspreid konden worden. Kenmerkend hiervoor is dat ze gebaseerd zijn op eigen waarneming en geschreven werden naar aanleiding van een reis die de auteur persoonlijk had gemaakt (Thompson, 2011, pp. 40-42).

Travel writing studies

Dit themanummer van *Internationale Neerlandistiek* gaat over recente perspectieven op Nederlandse reisliteratuur. De laatste decennia is het vakgebied van de *travel writing studies* internationaal in opkomst. Er verschijnen monografieën, bundels met artikelen, en er zijn de afgelopen jaren tal van overzichtsstudies en *research companions* gepubliceerd. Vanaf 1997 wordt bovendien het wetenschappelijke tijdschrift *Studies in Travel Writing* uitgegeven. In 2002 is in Nottingham het Centre for Travel Writing Studies opgericht, 'to produce, facilitate, and promote scholarly research on travel writing and its contexts, without restriction of period, locus, or type of travel writing', aldus de website. Tim Youngs, de oprichter van het Centre, bracht in 2013 het toonaangevende overzichtswerk *The Cambridge Introduction to Travel Writing* uit, waarin een beeld geschetst wordt van de ontwikkeling van reisverhalen, van de meest invloedrijke Engelstalige auteurs en opvallende thema's door de tijd heen.

Een overzicht van recente ontwikkelingen in internationaal onderzoek naar reisverhalen wordt gegeven in *The Routledge Research Companion to Travel Writing* (2020), onder redactie van Alasdair Pettinger en Tim Youngs. Het handboek besteedt allereerst aandacht aan de diversiteit aan soorten framing in het schrijven van reizen (van migranten- of expatervaringen tot reizen in duo's); vervolgens komen diverse *modes of writing* (van dagboeken tot reisverhalen) aan de orde; ten derde wordt onderzoek naar de zintuiglijke waarnemingen behandeld; ten vierde onderzoek naar de 'interacties' in reisverhalen; en, ten slotte, de parateksten in reisliteratuur.

Ook in dit themanummer zijn deze aandachtsgebieden terug te zien, zoals uit het overzicht hieronder zal blijken. Daarnaast wordt geput uit inzichten uit het domein van de *tourism studies*, een vakgebied dat eind jaren negentig opkwam (Jamal & Robinson, 2009) Gezien de effecten die de enorme schaalvergroting van het menselijk reisverkeer op onze levens en de planeet heeft, is het niet verwonderlijk dat de recente reisliteratuur vaak medeverantwoordelijk gehouden wordt voor het massatoerisme en dat

benaderingen van recente reisliteratuur – al wordt vanuit deze invalshoeken uiteraard ook naar historische teksten gekeken – vaak kritisch georiënteerd zijn, wat ook in dit themanummer zal blijken.

In Nederland en Vlaanderen heeft reisliteratuur tot nog toe veel minder aandacht gekregen dan in de Angelsaksische wereld (vergelijk Huigen, 2007). Een overzichtsstudie bestaat tot op heden nog niet. Een goed overzicht van hoogtepunten uit het genre biedt de bloemlezing die Jan Blokker in 2011 samenstelde: *De Nederlandse reisliteratuur in 80 en enige verhalen*, vanaf de middeleeuwen tot de moderne tijd. De laatste jaren lijkt er verandering in deze situatie te komen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het in 2017 verschenen boek *Travel Writing in Dutch and German, 1790-1930*, onder redactie van Alison Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam. Aan de Radboud Universiteit Nijmegen bestaat sinds een aantal jaren de interdisciplinaire onderzoeksgroep ‘Tourism, Travel and Text’.

Ook koloniale reisliteratuur staat inmiddels in het middelpunt van de wetenschappelijke belangstelling, met name over reizen naar en in Nederlands-Indië, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het boek *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950* (2015), onder redactie van Rick Honings en Peter van Zonneveld, en uit het door NWO gefinancierde Vidi-onderzoeksproject *Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East Indies, 1800-1945*, dat sinds 2020 in Leiden wordt uitgevoerd.

Dat er pas laat wetenschappelijke interesse is ontstaan voor *travel writing* heeft historische wortels: reisteksten werden van oudsher vooral gezien en gelezen als avonturenverhalen (Thompson, 2011, p. 2). Ook in Nederland was er een groot publiek voor spannende verhalen, zoals Gerrit de Veers *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* (1598), over de desastreus verlopen reis op zoek naar een noordelijke doorgang naar Azië, die eindigde op het onherbergzame Nova Zembla. Het verslag over het verblijf in het ‘Behouden Huys’ werd een bestseller. De verhalen over bittere kou, bloeddorstige ijsberen en Hollandse heldenmoed spraken tot de verbeelding. Dat gold ook voor het *Journal ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse* (1646) van de Hoornse schipper Willem IJsbrantszoon Bontekoe, die in 1618 naar Java voer en zijn avonturen op schrift stelde. Het verhaal over schipbreuk, hongersnood en kannibalisme was buitengewoon populair en zou tot 1800 vele malen worden herdrukt. Wat die teksten zo aantrekkelijk maakte, was de mix van spannende avonturen en een stichtelijke moraal, met Bontekoe als exemplarische (christelijke) held. Bontekoes *Journal* wakkerde de vraag naar dit soort teksten aan en gaf een stimulans aan de bloei van het genre (vergelijk Porteman & Smits-Veldt, 2016, p. 419).

In de daaropvolgende eeuwen is het genre verder geëvolueerd en gedi-versifieerd. In het midden van de negentiende eeuw werd de middenklasse mobieler: het was het begin van het moderne toerisme. Sindsdien werd het literaire reisverslag een populair genre (vooral in de Angelsaksische literatuur) en ontstonden er toeristische genres. In de twintigste en eenen-twintigste eeuw verschenen nieuwe vormen van reisverhalen, mede gestuurd door de opkomst van non-fictie en nieuwe journalistiek, nieuwe media en de democratisering van onderwijs en toerisme – iets wat in de Lage Landen evenzeer het geval is als elders. Volgens literatuurhistoricus Hugo Brems (2006, pp. 558-559) is er sinds de jaren tachtig sprake van een hausse aan reisverhalen in de moderne Nederlandse literatuur, die hij toeschrijft aan de opkomst van het massatoerisme en het consumentisme in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Zoals Youngs in zijn *Cambridge Introduction* uitvoerig beschrijft, is het niet eenvoudig om een definitie van *travel writing* te geven. Er bestaan tal van subgenres, zoals logboeken, reisdagboeken, memoires, verslagen van expedities, rapporten, scheepsjournalen, reispoëzie, reisgidsen, reisbrieven en feuilletons. En dan hebben we het nog niet over het imaginaire reisverhaal. Bovendien bestaat er in reisteksten een grote verscheidenheid wat betreft de plaatsen die worden bezocht en de thema's die ter sprake komen. Sommige zijn vooral beschrijvend, terwijl andere meer over de individuele ervaring gaan. Is er eigenlijk wel iets wat al deze tekstsoorten verbindt? Beroemd is de definitie van de Engelse schrijver Jonathan Raban, die *travel writing* typeert als 'a notoriously raffish open house where different genres are likely to end up in the same bed' (Thompson, 2011, p. 11; Youngs, 2013, p. 1). Reisliteratuur is, kortom, een hybride genre. Men zou reisteksten met de literatuurcriticus Hayden White 'fictions of factual representation' kunnen noemen (Thompson 2011, p. 30). Het is een tegelijk rijke en complexe bron van informatie over hoe reizigers zichzelf en anderen definiëren, en biedt een genuanceerd beeld van historische en eigentijdse ideologieën en machtsstructuren. Daarom noemt Tim Youngs het niet ten onrechte 'the most socially important of all literary genres' (Youngs, 2013, p. 1).

Inhoud van dit nummer

Dit themanummer bevat vijf artikelen waarin recente onderzoeksperspectieven op Nederlandse reisliteratuur vanaf 1800 worden geboden. Daarin gaat veel aandacht uit naar de negentiende eeuw, vooral in relatie tot Nederlands-Indië. Dat is niet toevallig: het onderzoek naar koloniale

reizen neemt in de *travel writing studies* een prominente plaats in. In deze tijd dienden reisteksten als een belangrijke bron om het ‘moederland’ te informeren over vreemde streken en het koloniale project. Elleke Boehmer (2005, p. 13) heeft terecht beklemtoond dat dit soort bronnen ‘vehicles of imperial authority’ waren en het schrijven ervan een ‘instrument of rule’. Wie informatie kon verzamelen en publiceren, had de macht om beelden op te roepen en de werkelijkheid mede te creëren. Reisliteratuur is zeer geschikt om inzicht te krijgen in ideologieën en machtsstructuren.

Er bestaat veel belangstelling voor ideologieën die in reisteksten verscholen liggen. Ze mogen op het eerste oog een schijn van objectiviteit vertonen, objectief zijn ze allerminst. In de woorden van Tim Youngs: ‘The biggest fiction is travel writing’s own claim to being an objective genre.’ Die uitspraak gaat op voor alle reisliteratuur, maar voor koloniale in het bijzonder. *Travel writing* hangt altijd samen met het verwerven van kennis en macht (Youngs, 2013, pp. 10-12). Het is een genre dat, net zoals alle andere tekstsoorten, beïnvloed werd door ideeën over gender, klasse en ras. Doordat reizigers in een koloniale context terecht kwamen, waren ze gedwongen te schrijven over de ‘ander’ en daarmee ook over zichzelf. Reizen behelst in die zin altijd een confrontatie tussen ‘alterity and identity’ en tussen ‘difference and similarity’ (Thompson, 2011, p. 9).

Siegfried Huigen, Rick Honings en Judyta Kuznik richten zich in hun bijdragen op de ‘era of high imperialism’ zoals de negentiende eeuw wel is genoemd. Daarbij ging het reizigers vooral om het brengen van beschaving, het verspreiden van het christendom en het verdienen van geld. Carl Thompson spreekt treffend van de drie C’s: ‘Civilisation, Christianity and Commerce’ (Thompson, 2011, p. 52 en p. 145).

Een terugkerend aandachtspunt is de verhouding, of beter gezegd: het spanningsveld, tussen de ‘ik’ en de ‘ander’. Op het moment dat een reiziger een vreemd land betrad, kwam hij terecht in wat Mary Louise Pratt (2008, p. 8) de koloniale *contact zone* noemt: een geografische ruimte waarin hij/zij ‘andere’ mensen ontmoette en waarin vaak sprake was van dwang, ongelijkheid en geweld. Door te beklemtonen wat anders was, gaven reizigers impliciet ook een beeld van zichzelf: door een ander als ‘vreemd’, inferieur of kinderlijk af te schilderen construeerden zij, bewust of onbewust, ook hun zelfbeeld. Het proces van *othering* is dan ook nauw verbonden met *self-fashioning*. Die dualiteit staat in dit nummer centraal.

Siegfried Huigen laat zien dat het vijfduizend pagina’s tellende werk *Oud en Nieuw Oost-Indiën (1724-1726)* van de predikant François Valentyn tot in het midden van de negentiende eeuw het belangrijkste naslagwerk bleef voor informatie over de Nederlandse koloniën en de gebieden die tot de

Nederlandse invloedssfeer in Azië behoorden. Wie naar ‘de Oost’ ging, moest zich – bij gebrek aan recente werken – wel tot Valentyns verhouden. Daardoor heeft Valentyns werk ook grote invloed uitgeoefend op de Nederlandse beleidsvorming in Indië in de vroege negentiende eeuw. Op die manier werd een encyclopedisch werk van honderd jaar oud ingezet voor de politieke agenda van de eigen tijd.

Judyta Kuznik richt de blik op een van die Nederlandse invloedssferen in Azië: Japan, meer in het bijzonder de Nederlandse factorij op het eiland Deshima bij Nagasaki. Kuznik gaat in op de tekst die de Nederlander Johan Gerard Frederik van Overmeer Fisscher in 1833 publiceerde over zijn verblijf op Deshima: *Bijdrage tot de kennis van het Japansche Rijk*. Daarin geeft hij een overzicht van de aardrijkskunde, godsdienst en cultuur van de Japanners en beschrijft hij een hofreis die hij maakte naar het hof van de *shogun*. Zijn werk geeft een fascinerende inkijk in de wijze waarop een negentiende-eeuwse westerling Japan representeerde. Kuznik laat zien hoe het koloniale discours in Overmeer Fisschers tekst tot uiting komt en waar hij zijn kennis en informatie vandaan haalde. Net als Siegfried Huigen doet Kuznik onderzoek op het snijvlak van reisliteratuur en (internationale) kennisgeschiedenis.

In het artikel van Rick Honings staan de reisverhalen van Johannes Olivier centraal, die vanaf 1817 in Indië in dienst van het gouvernement werkte en, nadat hij was teruggekeerd naar Nederland, verschillende boeken schreef over zijn ervaringen in de kolonie. In de literatuurgeschiedenis staat Olivier bekend als een kritische auteur, die zich welwillend zou hebben uitgelaten over Javanen en die het Europese superioriteitsgevoel hekelde. Honings laat op basis van een kritisch, postkoloniaal perspectief zien dat deze opvatting bijstelling behoeft, zeker als ook zijn representatie van Indo-Europeanen in de analyse wordt meegenomen.

De opkomst van het toerisme vanaf het einde van de negentiende eeuw is een cruciale ontwikkeling geweest voor de ontwikkeling van het genre reisliteratuur. Deze werd aangewakkerd doordat de mogelijkheden om te reizen toenamen. Nieuwe vervoermiddelen, zoals het stoomschip, de trein, de fiets en ten slotte de auto zorgden ervoor dat meer mensen op reis konden gaan. Dit beïnvloedde niet alleen de manier waarop en de snelheid waarmee mensen reisden, maar ook hun blik op de wereld. De ‘vreemde’ *contact zone* waarin de westerse reiziger terecht kwam, nam daardoor een heel andere vorm aan dan daarvoor: die van de toeristische ontmoeting. Toeristen waren geen ‘ontdekkers’, maar volgden, vaak met de reisgids in de hand, in andermans voetsporen. Authentieke ervaringen werden zo geleidelijk ingewisseld voor niet-authentieke, activiteit voor passiviteit,

onafhankelijkheid voor afhankelijkheid, spontaniteit voor voorspelbaarheid en lijden voor comfort (Sobocinska & White, 2019, p. 567).

De toeristische ontmoeting staat centraal in de artikelen van Nick Tomberge en Esther Op de Beek. Tomberge presenteert een postkoloniaal perspectief op attractievorming in Nederlands-Indië door te kijken naar het uitzicht vanuit hotel Bellevue in Buitenzorg (thans Bogor). Dit gold sinds de tweede helft van de negentiende eeuw als een toeristische must-see in de kolonie. In tal van reisbeschrijvingen brachten auteurs verslag uit van hun persoonlijke ervaring van het hotel, en ook door middel van schilderijen, foto's en ansichtkaarten werd het hoteluitzicht geleidelijk onderdeel van het culturele geheugen. Tomberge toont aan hoe toeristische attractievorming de koloniale machtsmechanismen bestendigde.

Esther Op de Beek ten slotte maakt in haar artikel de stap naar postkoloniale reizen, waarin de *contact zone* vanzelfsprekend een andere politieke context had dan in de koloniale tijd, maar waarvan de representatie in reisverhalen niet noodzakelijk tot andere tekstuele strategieën van representaties leidde. Op de Beek richt zich op reisreportages uit het glossy tijdschrift *Avenue*, dat vanaf 1965 verscheen en waarin de glamour van het maken van verre reizen werd uitgedragen. Ze laat zien dat allerlei topoi uit het verleden ook bij auteurs die een kosmopolitisch zelfbeeld creëren, zoals Harry Mulisch, doorwerken, zowel in de representatie van de 'ander' als van de auteurs en fotografen zelf. Op de Beeks analyse is er daarnaast op gericht te laten zien hoe in *Avenue* allerlei ethische dilemma's van reizen – zoals bijdragen aan uitbuiting, milieuschade of de voortzetting van een koloniale erfenis – konden worden aangekaart, verdoezeld of geneutraliseerd.

Samen geven de vijf artikelen een staalkaart van recent onderzoek naar Nederlandse reisliteratuur vanaf 1800.

Bibliografie

- Boehmer, E. (2005). *Colonial & Postcolonial Literature. Migrant Metaphors*. Oxford, Oxford University Press. 2de druk.
- Bontekoe, W.Y. (1646). *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantz. Bontekoe van Hoorn*. Hoorn, Jan Janz Deutel.
- Blokker, J. (2011). *De Nederlandse reisliteratuur in 80 en enige verhalen*. Amsterdam, Prometheus.
- Brems, H. (2006). *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam, Prometheus. 2de druk.

- Fletcher, J. (2009). Economics of International Tourism. In Jamal, T. & Robinson, M. (red.). *The Sage Handbook of Tourism Studies* (pp. 166-187). Londen, Sage.
- Honings, R. & Van Zonneveld, P. (red.). (2015). *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*. Hilversum, Verloren.
- Huigen, S. (2007). 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit'. *Neerlandistiek.nl*, 07.10b.
- Jamal, T. & Robinson, M. (red.). (2009). *The Sage Handbook of Tourism Studies*. Londen, Sage.
- Martin, A., Missinne, L. & Van Dam, B. (red.). (2017). *Travel Writing in Dutch and German, 1790-1930. Modernity, Regionality, Mobility*. New York/Londen, Routledge.
- Pettinger, A. & Youngs, T. (red.). (2019). *The Routledge Research Companion to Travel Writing*. New York/Londen, Routledge.
- Porteman, K. & Smits-Veldt, M.B. (2016). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam, Prometheus. 4de druk.
- Pratt, M.L. (2008). *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. New York/Londen, Routledge. 2de druk.
- Sobocinska, A. & White, R. (2019). Travel Writing and Tourism. In: Das, N. & Youngs, T. (red.). *The Cambridge History of Travel Writing* (pp. 565-580). Cambridge, Cambridge University Press.
- Thompson, C. (2011). *Travel Writing*. New York/Londen, Routledge.
- Veer, G. de. (1598). *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Amsterdam, Cornelisz Claesz.
- Youngs, T. (2013). *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge, Cambridge University Press.